

utworzenia biskupstwa. 2. Przynależność diecezjalna. 3. Terytorium i granice.
III. Struktury kościelne. 1. Urzędy i instytucje. 2. Podział administracyjny.
3. Obiekty sakralne. **IV. Duchowieństwo i osoby konsekrowane.** 1. Duchowni diecezjalni. 2. Zakony (zgromadzenia) męskie. 3. Zgromadzenia żeńskie.
V. Duszpasterstwo. 1. Życie sakramentalne. 2. Nauczanie. 3. Nabożeństwa.
VI. Aktywność społeczno-religijna. 1. Bractwa i stowarzyszenia. 2. Szkolnictwo katolickie. 3. Działalność charytatywna. 4. Inicjatywy religijno-kulturalne.

Ks. Alfons Eugen Zielionca

KATARZYNA DAŃCZURA, *Kościół rzymskokatolicki na ziemiach polskich podczas II wojny światowej w świetle literatury pamiątkarsko-wspomnieniowej (1990-2012)*. Promotor: ks. prof. dr hab. Jan Walkusz. Recenzenci: ks. prof. dr hab. Dariusz Zagórski (UMK w Toruniu), prof. dr hab. Roland Prejs OFMCap (KUL)

Nieżyjący już dziś kapłan archidiecezji poznańskiej, a zarazem więzień obozów koncentracyjnych ks. Franciszek Dziasek, opisując po 25 latach od zakończenia II wojny światowej na kartach swojego pamiętnika morderczą pracę na karczowisku leśnym w Buchenwald, w której brali udział jego koledzy księży, podkreśla, iż „był to widok makabryczny”, dodając przy tym, że już wtedy podczas uczestniczenia w toku tych wydarzeń zrodziła się w nim myśl, iż jeśli przyjdzie mu opisać tę scenę w przyszłości, będzie to zadanie niewykonalne¹. Mimo rodzących się wątpliwości dotyczących odpowiedniego zobrazowania słowami tamtych smutnych wydarzeń, pamiętnikarz nakreśla czytelnikowi atmosferę okrutnych lat okupacji. Można zatem postawić pytania: Dlaczego to czyni? Co stało się dla niego inspiracją spisania własnych przeżyć? Wyczerpującą odpowiedź na nie daje sam autor, podkreślając, iż nie czyni tego, aby „pokazać się w glorii męczeństwa”². Ma to dla niego bowiem wymiar znacznie głębszy. Opisuje to dlatego, „aby zostawić jakiś znaczący

¹ F. DZIASEK, *Pamiętnik czasu pogardy*, przygotował do druku i słowem wstępnym opatrzył F. Lenort, Poznań 2005, s. 62.

² Tamże, s. 63.

śląd, który by zbrodnię nazywał zbrodnią i po wieczne czasy ogłaszał ohydą ludzkości”³.

Wspomniany powyżej ślad, pozostawiony przez autora w postaci pamiętnika relacjonującego czas wojny i okupacji w latach 1939-1945 – jak się okazuje – nie jest jedyny, albowiem po zakończeniu działań wojennych taki swoisty rozrachunek z przeszłością, przelewając na papier własne doświadczenia – czego owocem są liczne pamiętniki i wspomnienia – uczyniło wielu pisarzy, pozostawiając tym samym cenny materiał badawczy dla historyków. Okresem szczególnie obfitym w rozkwit tego typu literatury stały się zwłaszcza lata po roku 1990 w rzeczywistości wolnej od propagandy i cenzury państwowej władz komunistycznych, kiedy to autorzy zaczęli na głos przekazywać świadectwo nie tylko o rzeczywistości okupacji hitlerowskiej, lecz także o okrucieństwach działań sowieckich. Instytucją, która w szczególnie dotkliwy sposób została potraktowana przez obydwu okupantów na ziemiach polskich podczas II wojny światowej, a także wyraźnie stanęła w opozycji do ich założeń programowych, był Kościół katolicki. I choć mogłoby się wydawać, iż jego dzieje w Polsce w omawianym czasie legitymują się niekwestionowanym dorobkiem historiograficznym, to – jak pokazują przeprowadzone badania – istnieje potrzeba dalszego usystematyzowania oraz naświetlenia na podstawie literatury pamiętnikarskiej pełnego obrazu Kościoła tamtych czasów. Wyrazem poczynionych w tym kierunku badań jest zatem niniejsza dysertacja.

Umieszczone w tytule pracy określenie „ziemie polskie” odnosi się do terytorium II Rzeczypospolitej Polskiej, które na podstawie układów zawartych w 1939 r. pomiędzy Niemcami a ZSRR znalazło się po wybuchu wojny w strefie wpływów obydwu okupantów. Analizie poddano zatem w przypadku ziem zachodnich i centralnych sytuację Kościoła katolickiego obrządku łacińskiego w Okręgu Gdańsk-Prusy Zachodnie, Okręgu Kraj Warty, regencji katowickiej oraz Generalnej Guberni wraz z przyłączonym do niej w 1941 r. dystryktem galicyjskim. Na ziemiach wschodnich uwagę skupiono na zaprezentowaniu działań agresorów wobec Kościoła na obszarach wchodzących przed wojną w skład archidiecezji lwowskiej i wileńskiej oraz diecezji łuckiej. Tereny te znajdowały się do 1941 r. pod okupacją sowiecką, a następnie do 1944 r. pod okupacją niemiecką. Cezury czasowe pracy wyznaczają wydarzenia związane z wybuchem II wojny światowej w dniu 1 IX 1939 r. oraz jej zakończeniem kapitulacją Niemiec w dniu 8 V 1945 r.

³ Tamże.

Na potrzeby niniejszej dysertacji przyjęto, iż pod pojęciem „literatura pamiętnikarsko-wspomnieniowa”, na które składają się dwa człony – pamiętnik i wspomnienie, należy rozumieć piśmiennictwo określane mianem literatury faktu, dotyczące lat wojny i okupacji 1939-1945, pisane z pewnej perspektywy czasowej (lub wyjątkowo na bieżąco) opisujące zarówno wydarzenia bezpośrednio będące w polu obserwacji autora lub o których dowiedział się od innych świadków, a ponadto zawierające elementy biograficzne oraz zapis poglądów, opinii i wewnętrznych przeżyć autora lub koncentrujące się wyłącznie na zrelacjonowaniu wydarzeń obejmujących wybrany temat⁴.

Zasadniczym celem pracy jest ukazanie funkcjonowania i działalności Kościoła rzymskokatolickiego zarówno pod okupacją niemiecką, jak i sowiecką, ze wskazaniem podobieństw, a także różnic pomiędzy nimi oraz wykazanie zależności między konkretnymi działaniami agresorów a ich oddziaływaniem na Kościół, które to treści stanowią wyraźne odbicie informacji zawartych w analizowanej literaturze pamiętnikarsko-wspomnieniowej.

Bazę źródłową pracy stanowiły opublikowane w latach 1990-2012 w pierwszym wydaniu pamiętniki w formie książkowej, a także wspomnienia zawarte w publikacjach zbiorowych, poświęcone zazwyczaj jednemu wybranemu zagadnieniu. Jest to literatura pisana wyłącznie w języku ojczystym, a jej autorami są w większości kapłani i siostry zakonne polskiego pochodzenia, choć nie brakuje również w tym gronie przedstawicieli świeckich. Wybranie tak zakrojonych cezur czasowych dla analizowanego materiału było uzasadnione kilkoma czynnikami. W przypadku pierwszej daty granicznej wyznaczenie jej było podyktowane ukazaniem się drukiem po 1990 r. licznych nieznanych dotąd egzemplarzy tego typu literatury, niekiedy zgodnie z wolą jej autorów dopiero po wielu latach od ich śmierci, z drugiej zaś możliwością zaprezentowania przez autorów już w warunkach wolnej Polski bez zacierania śladów przez cenzurę państwową całej prawdy dotyczącej losów Kościoła podczas obydwu okupacji. Konieczność zawężenia poszukiwań oraz zakończenia kwe-

⁴ Zob. *Pamiętnik*, w: *Wielka Encyklopedia PWN*, <http://encyklopedia.pwn.pl/haslo/pamietnik;3953685.html> (dostęp: 03.05.2015); J. WALKUSZ, K. DAŃCZURA, *Wspomnienia polskiego duchowieństwa z czasów wojny i okupacji (1939-1945) jako źródło historyczne i specyficzny rodzaj literatury faktu*, w: *Fructus Spiritus est Caritas. Księga jubileuszowa ofiarowana Księdzu Profesorowi Franciszkowi Drączkowskiemu z okazji siedemdziesiątej rocznicy urodzin, czterdziestopięciolecia święceń kapłańskich i trzydziestopięciolecia pracy naukowej*, red. M. Wysocki, Lublin 2011, s. 1072; J. TOPOLSKI, *Problemy metodologiczne korzystania ze źródeł literackich w badaniu historycznym*, w: *Dzieło literackie jako źródło historyczne*, red. Z. Stefanowska, J. Sławiński, Warszawa 1978, s. 52-53; J. TRZYNADŁOWSKI, *List i pamiętnik. Dwie formy wypowiedzi osobistej*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Prace literackie” 19 (1977), s. 3-13.

rendy przez autorkę spowodowało natomiast, iż na końcową datę wybrano rok 2012. Ponadto – celem komplementarności układu i w miarę pełnego zilustrowania zagadnienia w jednostkowych przypadkach wykorzystano źródła wykraczające poza przyjęte cezury. Odnosi się to zwłaszcza do wspomnień, których pierwsze wydanie, mocno okrojone wskutek ingerencji władz, miało miejsce przed 1990 r., a kolejne, już w pełnej wersji i niekiedy z bogatym komentarzem i dodatkowymi objaśnieniami, ujrzały światło we wskazanym przedziale czasowym.

Z uwagi na fakt, iż we wskazanych w temacie dysertacji latach ukazało się w kraju i poza jego granicami sporo relacji dotyczących tego okresu, analizie poddano zbiór ok. 100 reprezentatywnych materiałów, stanowiący niekiedy w wyniku zniszczenia archiwaliów jedyne źródło wiedzy, kierując się przede wszystkim przy ich wyborze kryterium treściowym celem wygenerowania w miarę komplementarnego obrazu. Autorka ma wprawdzie świadomość dużej liczby publikacji, które nie zostały tu wykorzystane, jednakże – jak wolno sądzić – zebrana podstawa źródłowa w sposób wystarczający dostarczyła najważniejszych i kluczowych informacji oddających w sposób najbardziej wyrazisty obraz Kościoła tamtych czasów oraz posłużyła do wygenerowania niezbędnych uogólnień.

Zgromadzony materiał źródłowy, zebrana literatura, a także postawione postulaty badawcze umożliwiły wyznaczenie struktury niniejszej pracy, która w pięciu usystematyzowanych według klucza przedmiotowo-chronologicznego rozdziałach prezentuje całość zagadnienia.

Specyficzny rodzaj źródła historycznego, który stanowił podstawę badań, wymagał przeprowadzenia dogłębnej analizy tego gatunku, stąd w pierwszym rozdziale pracy podjęto próbę charakterystyki analizowanych utworów, wskazując na ich najistotniejsze cechy, a więc odautorski przekaz narracyjny, okoliczności i czas powstania, motywację spisania przeżyć, strukturę wewnętrzną oraz język i styl wypowiedzi. Z uwagi na fakt, iż pełnione przez autorów podczas wojny funkcje i zróżnicowane obowiązki, a także ich umiejętności pisarskie odbiły się w postrzeganiu przez nich świata i miały wpływ niewątpliwie na rodzaj i charakter przekazywanych przez nich w relacjach informacji, stąd też w dalszej części tego rozdziału, celem lepszego zrozumienia treści, zaprezentowano życiorysy niektórych autorów.

Jak jednoznacznie wskazują wykorzystane źródła, na kształt i postać Kościoła katolickiego w Polsce podczas wojny złożyły się zarówno ogólne hitlerowskie założenia programowe wraz z ambicjami i osobowością poszczególnych namiestników Rzeszy i Gauleiterów, jak i ateizacja społeczeństwa pod

okupacją sowiecką. Te konkretne plany, które przełożyły się w praktyce na określone działania względem Kościoła, zostały szczegółowo zaprezentowane w rozdziale drugim. Ich przejawem były zmiany w administracji kościelnej, a także wprowadzenie zarządzeń ograniczających sprawowanie pracy duszpasterskiej oraz służących uderzeniu w jego struktury materialne poprzez konfiskatę i niszczenie majątku kościelnego.

Ze względu na gruntowne wykształcenie, zaufanie publiczne, a także wyznawane wartości religijne i patriotyczne duchowieństwo i osoby zakonne jako jednolita grupa inteligencji – jak dowodzą przeprowadzone badania – zostały szybko uznane przez okupantów za element niebezpieczny. Dlatego też w imię tych założeń należało się zdaniem okupantów pozbyć tych osób drogą wyszukanej eksterminacji. Z tej racji w rozdziale trzecim przedstawiono okoliczności i motywy pojedynczych i masowych aresztowań, pobyt aresztowanych w więzieniach, obozach przejściowych, obozach koncentracyjnych i łagrach, a także okoliczności i miejsca lokalizacji masowych zbrodni i pojedynczych egzekucji.

Mimo dość tragicznego położenia Kościoła, będącego wynikiem m.in. niedostatecznej liczby kapłanów, spowodowanej aresztowaniami, a ponadto zamykania świątyń przez okupantów, działań wojennych, deportacji i wysiedlenia ludzi, nadal z ogromną determinacją i wbrew przeciwnościom prowadzono duszpasterstwo w postaci szafarstwa sakramentalnego, Służby Bożej oraz nauczania, co jednoznacznie wybrzmiewa we wspomnieniach, a co zostało usystematyzowane i zinterpretowane w rozdziale czwartym.

Kościół katolicki – jak niezbicie potwierdza treść analizowanych wspomnień – nie poprzestał jedynie na pomocy duchowej wiernym, lecz w sposób czynny zaangażował się w działalność społeczno-niepodległościową. W rozdziale piątym i zarazem ostatnim dysertacji scharakteryzowano zatem prowadzoną przez duchownych i osoby zakonne działalność charytatywną, a także podejmowane przez nich inicjatywy kulturalne oraz udział w ruchu oporu.

Na koniec wypada podkreślić, iż dotychczas mimo ukazania się wielu publikacji książkowych i artykułów naukowych dotyczących sytuacji Kościoła katolickiego, opartych na tego rodzaju źródłach, traktowano je jedynie pomocniczo i wybiórczo. Nigdy jednak pamiętniki i wspomnienia lat wojny i okupacji nie zostały tak integralnie wykorzystane w procesie badawczym, jak w omawianej dysertacji. Przeprowadzone badania potwierdzają bowiem, iż pełny obraz Kościoła w latach 1939-1945 da się jedynie właściwie odczytać nie tylko na podstawie zachowanych materiałów archiwalnych, lecz także na podstawie bogatych informacji i komentarzy świadków wydarzeń tamtych

czasów, relacji wspomnieniowych, które nierzadko rzucają nowe światło, a nawet uzupełniają już znane fakty. Stąd wolno sądzić, iż prezentowana dysertacja będzie bodźcem do dalszych wnikliwych badań.

Treść pracy:

I. Literatura i jej autorzy. 1. Charakterystyka autorów. 2. Sylwetki autorów. **II. Polityka okupantów.** 1. Założenia programowe. 2. Administracja kościelna. 3. Ograniczenia w duszpasterstwie. 4. Konfiskata i niszczenie majątku kościelnego. **III. Eksterminacja.** 1. Aresztowania. 2. Więzienia i obozy przejściowe. 3. Zbrodnie. 4. Obozy koncentracyjne i łagry. **IV. Duszpasterstwo.** 1. Sakramenty. 2. Służba Boża. 3. Nauczanie. **V. Aktywność społeczno-niepodległościowa.** 1. Działalność charytatywna. 2. Inicjatywy kulturalne. 3. Udział w konspiracji.

Katarzyna Dańczura